

Maciej Adam Baczyński

badacz niezależny

maciej.baczynski@edu.uni.lodz.pl

ORCID: 0000-0001-5500-0364

POGRANICZA W NARRACJACH MUZEALNYCH W FEDERACJI BOŚNI I HERCEGOWINY

Borderlands in Museum Narratives in the Federation of Bosnia and Herzegovina

Summary

The category of borderlands is growing in importance. In the following text, it is used to examine museum narratives in the Federation of Bosnia and Herzegovina. Museums use it to present the history of territories, but also the lives and experiences of individuals. Although many museums strive to objectify the content they provide, they often emphasize the Bosniak perspective. The article is based on field research (content analysis of museum exhibitions, participant observation, and semi-structured interviews with employees) conducted in museums in Bosnia and Herzegovina since the beginning of 2022.

Keywords: borderland, museum, memory narratives, collective memory, Bosnia and Herzegovina

Wprowadzenie

Jednym z kluczowych pojęć w dziejach cywilizacji jest granica. Wieloznaczność tego słowa napędza(ła) działania wódzów, polityków, naukowców, a także aktywistów i mas społecznych. W dyskursie publicznym wciąż toczą się dyskusje o granicach – ich istnieniu, przesuwaniu, przekraczaniu czy znoszeniu. Nieco mniej uwagi przyciąga pogranicze. Zainteresowanie badaczy tą kategorią rośnie

– korzystając z jego wielowątkowego charakteru – używają go do opisywania i wyjaśniania różnorodnych zjawisk społecznych i politycznych. Celem opracowania jest wskazanie sposobów rozumienia i przedstawiania pograniczy w narracjach prezentowanych w muzeach działających na obszarze Federacji Bośni i Hercegowiny (FBiH). Jest to drugi, obok Republiki Serbskiej (RS), entitet tworzący Bośnię i Hercegowinę (Bośnię, BiH). Należy przy tym podkreślić, że Federacja dzieli się na 10 kantonów, z których każdy posiada rozbudowaną administrację. Wybór obszaru badawczego opiera się na wiodącej roli muzealnictwa z tej części państwa – na terytorium Federacji BiH znajduje się bowiem stolica Bośni, Sarajewo, w której działają najważniejsze instytucje, w tym muzea o szczególnym znaczeniu dla państwa.

To enigmatyczne określenie wynika z braku podstaw prawnych regulujących ich status na poziomie ogólnokrajowym (centralnym). Wyróżnienie 7 instytucji kultury (w tym 3 muzeów¹) działających w Sarajewie wnoszone jest z faktu, że ich założycielem była Bośnia i Hercegowina. Choć układ pokojowy z Dayton² tymczasowo uregulował podstawowe zasady funkcjonowania państwa, jego twórcy błędnie założyli, że zostaną one zastąpione trwałymi przepisami uzgodnionymi przez właściwe organy ustawodawcze szczebla centralnego. Brak takich rozwiązań już od 30 lat utrudnia działalność muzeów, które zmagają się np. z brakiem płynności finansowej. Mowa o sytuacjach takich, jak wielomiesięczne opóźnienia w wypłacaniu pracownikom wynagrodzeń. Na problem ten wskazywały w wywiadach, m.in. dyrektorki Muzeum Historycznego³ i Muzeum Literatury⁴. Z drugiej strony, jest on znany publicznie, wspomina się o nim także w muzealnych publikacjach⁵.

26.04.2024 r. Skupština Kantonu Sarajewo przyjęła ustawę, na podstawie której podjął się on tymczasowego finansowania wspomnianych 7 kluczowych

¹ Muzeum Narodowego Bośni i Hercegowiny (boś. *Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine*), Muzeum Historycznego Bośni i Hercegowiny (boś. *Historijski muzej Bosne i Hercegovine*) oraz Muzeum Literatury i Sztuk Teatralnych Bośni i Hercegowiny (boś. *Muzej književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*).

² Porozumienie pomiędzy Jugosławią a Bośnią i Hercegowiną oraz Chorwacją negocjowano przy udziale Amerykanów w bazie sił powietrznych w Dayton w listopadzie 1995 r., podpisano je jednak dopiero 14 grudnia w Paryżu.

³ Wywiad z Elumą Hašimbegović, Sarajewo, 08.04.2022 r.

⁴ Wywiad z Šejlą Šehabović, Sarajewo, 18.05.2023 r.

⁵ Š. Šehabović, *Knjiga žalbi. Analiza diskursa uskraćenosti u kulturi Bosne i Hercegovine, na primjerima originalnih eksponata Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2021, s. 3–4.

instytucji⁶. Nie zmienia to faktu, że wsparcie to nie wystarcza na ich prawidłowe funkcjonowanie. Dowodzi tego sytuacja Narodowej i Uniwersyteckiej Biblioteki Bośni i Hercegowiny (boś. *Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine*), która ogłosiła wstrzymanie działalności⁷. Pracownicy zyskali poparcie części społeczeństwa, co potwierdzono zorganizowaniem licznych demonstracji i innych form wyrażania solidarności⁸.

Podział Bośni i Hercegowiny na dwa enitety⁹ jest skutkiem wojen stoczonych w latach 90. XX w. Były one częścią procesu rozpadu Jugosławii, której władze nie godziły się z ogłoszoną 3 marca 1992 r. niepodległością Bośni i Hercegowiny. W rezultacie układu z Dayton wprowadzono etniczny podział terytorialny na zdominowaną przez (bośniackich) Serbów Republikę Serbską oraz Federację BiH, którą najliczniej zamieszkują Boszniacy (bośniaccy Muzułmanie) i (bośniaccy) Chorwaci. Jak zauważyła Magdalena Rekść:

[...] każda z nacji posiada własny agregat mitów wymierzonych przeciwko sąsiadom. Nadto schizofreniczny podział administracyjny kraju sprawia wiele trudności w wyznaczeniu granicy pomiędzy tym, co krajowe, a tym, co lokalne, zwłaszcza jeśli Serbowie z Republiki Serbskiej żywią przekonanie, iż nie mieszkają w Bośni i Hercegowinie, ale w Serbii, przy czym taka wizja świata jest ustawicznie rytualizowana przez miejscowych władców symboli¹⁰.

Decydenci prowadzą bowiem licytację na etniczne zasoby pamięci zbiorowej, w ramach której przestrzeń publiczną oznakowywana jest toponimami, pomnikami, tablicami pamiątkowymi i obiektami kultu religijnego, a programy nauczania i treści przekazywane w instytucjach kultury wypełniane etnicznymi wizjami przeszłości. Sprawia to, że dyskurs publiczny, w tym prezentowane w muzeach narracje, nierzadko mają nacjonalistyczny wydźwięk, upowszechniają wybiórczą i stronniczą interpretację historii, przez co przyczyniają się do pogłębiania różnic i podsycania tłących się konfliktów pamięci.

⁶ *Zakon o privremenom preuzimanju sufinansiranja institucija kulture i obrazovanja čiji je osnivač Bosna i Hercegovina*, Službene novine Kantona Sarajevo br. 17/2024.

⁷ A. L., *Nacionalna biblioteka BiH najavljuje zatvaranje, šta bi to značilo za društvo?*, https://tiny.pl/7n3t0b_n [30.01.2025].

⁸ *Čitanje kao simbol otpora: Građani Sarajeva još jednom pružili podršku Nacionalnoj biblioteci*, https://tiny.pl/nn5yf_fg [30.01.2025].

⁹ W skład państwa wchodzi jeszcze utworzony 5 marca 1999 r. Dystrykt Brčko (DB).

¹⁰ M. Rekść, *Wyobrażenia zbiorowe społeczeństw byłej Jugosławii w XXI wieku. Perspektywa politologiczna*, Łódź 2019, s. 187.

W tym kontekście w opracowaniu pogranicze zostanie omówione zarówno jako geograficzna strefa styku pewnych obszarów lub czynników, jak i stan, w którym próbie poddawane są ludzkie możliwości fizyczne i psychiczne. Tekst stanowi rezultat badań terenowych – przede wszystkim analizy zawartości i treści wystaw muzealnych, obserwacji uczestniczącej (np. w warsztatach) oraz wywiadów półustrukturyzowanych z pracownikami – przeprowadzanych w bośniacko-hercegowińskich muzeach z przerwami od początku 2022 r.

Do polskich pionierów badań pogranicza należała socjolożka Antonina Kłoskowska. Uznała ona, że jest to „[...] terytorium położone pomiędzy dwoma obszarami państwowymi lub regionalnymi, charakteryzujące się przemieszaniem etnicznym lub narodowościowym wynikającym z bliskości przestrzennej”¹¹. Aspekt terytorialny podkreślił również Jerzy Nikitorowicz, wskazując, że na pograniczu nakłada się na siebie oddziaływanie sąsiadujących ośrodków¹². Z tego powodu jest to przestrzeń „[...] zróżnicowań, inności i odmienności, gdzie możemy porównywać, odkrywać, wykazywać zdziwienie, negocjować itp.”¹³. Pogranicze stanowi więc atrakcyjne pole badań naukowych – dostarcza materiału, którego nie sposób zebrać w ujednoliconym centrum. Nie można jednak wycinać go ani z kontekstu lokalnego, ani globalnego, gdyż pozostaje zależne „[...] od zjawisk i procesów odbywających się w całym społeczeństwie skupionym w jednym państwie, a także w stosunkach międzynarodowych”¹⁴. Wynika to z roli, jaką odgrywa w funkcjonowaniu każdego podmiotu politycznego. Panująca na pograniczu sytuacja społeczna niejednokrotnie decydowała bowiem o losach regionów, imperiów i potęg kolonialnych.

Zdaniem Andrzeja Sadowskiego pogranicze jest jednak nie tylko terytorium, punktem zetknięcia się bytów politycznych i społecznych, ale również ogółem zachodzących tam oddziaływań. Szczególnie warte uwagi jest przywiązanie miejscowych mieszkańców do przestrzeni, którą – bez względu na przynależność etniczną i wyznaniową – uznają za swoją. Pozwala to na ukształtowanie relacji między grupami w taki sposób, by mogły one ze sobą współwystępować. Wymaga to demokratycznego charakteru rządów – dominujące centrum musi akceptować

¹¹ A. Kłoskowska, *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996, s. 125.

¹² J. Nikitorowicz, *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995, s. 11.

¹³ Ibidem.

¹⁴ A. Sadowski, *Pogranicze a państwo narodowe*, [in:] *Granice, pogranicza i dalej – niekończąca się przygoda. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kurczowi*, ed. M. Dębicki, K. Dolińska, J. Kajta et al., Warszawa 2021, s. 59.

odrębność peryferii¹⁵. Podobną koncepcję zaprezentowano w publikacji *Podręcznik dialogu. Zaufanie i tożsamość*. Stwierdzono w niej, że pogranicze to:

[...] nie miejsce stykania się fizycznych granic, ale przestrzeń różnic tożsamości w obrębie społeczności. Może zaistnieć w centrum miasta albo między członkami rodziny. Gdzie pojawiają się różnice, tam rosną granice. Jednak wbrew powszechnemu wyobrażeniu pogranicza są w gruncie rzeczy dobre, ponieważ życie w takim miejscu uczy spotykania i rozumienia innego¹⁶.

Oczywiste dla mieszkańców zalety życia na pograniczu nie zawsze zyskują akceptację ogółu społeczeństwa czy poparcie rządzących. Jego specyfikę łatwo bowiem zaprezentować w negatywny sposób np. jako zagrożenie.

Dezaktualizację klasycznych definicji pogranicza potwierdził Robert Geisler, proponując tezę, że znajduje się ono wszędzie tam, gdzie – za sprawą czynników takich jak migracje – nakładają się na siebie różne warstwy treści kulturowych. Pogranicze nie jest więc już ograniczone do terytorium przylegającego do jakiejś linii granicznej¹⁷. Dobrze ilustruje to przykład Bośni i Hercegowiny, której pograniczny charakter bierze się nie tylko z położenia na granicy stref oddziaływania różnych podmiotów politycznych i kręgów kulturowych, ale i z niejednorodnej struktury ludności. Pomimo dokonanych w czasie wojny czystek i przesiedleń, wciąż istnieją w niej obszary o mieszanym składzie etnicznym i religijnym. Od zakończenia konfliktu BiH mierzy się jednak z pogodzeniem interesów zamieszkujących je grup. Problemy z funkcjonowaniem państwa można wiązać z historią regionu, który przez stulecia stanowił pogranicze pomiędzy chrześcijańską Europą a muzułmańskim Wschodem. Tego typu uogólnienia spotykają się z krytyką, trudno jednak zaprzeczyć faktowi, iż terytorium dzisiejszej Bośni i Hercegowiny traktowano jako strefę buforową pomiędzy wielkimi kręgami cywilizacyjnymi.

W średniowieczu na obszarze Bośni i Hercegowiny ścierały się wpływy dwóch odłamów chrześcijaństwa: katolicyzmu i prawosławia. To drugie było wyraźnie związane z żywiołem serbskim, co dziś wysuwane jest jako argument przemawiający za serbskością średniowiecznej państwowości bośniackiej. Jej upadek i napływ Osmanów skutkowały islamizacją części mieszkańców, odgrywając niebagatelną rolę w kształtowaniu stosunków wewnątrz coraz bardziej

¹⁵ Ibidem, s. 64.

¹⁶ *Leksykon Pogranicza*, [in:] *Podręcznik dialogu. Zaufanie i tożsamość*, ed. K. Czyżewski, J. Kulas, M. Golubiewski, Sejny 2012, s. 532.

¹⁷ R. Geisler, *Pogranicze w socjologii XXI wieku*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2(1), 2014, s. 50.

różnorodnego społeczeństwa. Andrzej Krawczyk zwrócił uwagę, że władze osmańskie prowadziły akcje kolonizowania Bośni. „Pomimo granicznego charakteru i ciągłej obawy przed atakiem katolików akceptowano osiedlanie się prawosławnych Słowian, późniejszych Serbów. [...] W ten sposób kształtowała się kulturowa mozaika kraju, która trwa do dzisiaj”¹⁸. W późniejszym czasie różnice i konflikty interesów nie tylko akceptowano, ale wręcz podsycano. Służyły bowiem realizacji celów gospodarczych i ekspansji poszczególnych aktorów politycznych.

Z racji słabych więzów ze stołecznym Stambułem, region był silnie penetrowany przez Austro-Węgry. Przenikały do niego idee oświeceniowe, które częściowo zrealizowano podczas rozpoczętych w 1878 r. rządów habsburskich. Wiedeń narzucił modernizacyjne przemiany, w praktyce BiH była jednak formą kolonii, w której poza eksploatacją zasobów, tworzono wspólnotę boszniacką – przeciwwagę dla lepiej zorganizowanych społeczności serbskiej i chorwackiej. Administratorzy dążyli także do europeizacji prowincji, zwłaszcza stołecznego Sarajewa. Przejawiało się to, m.in.: uładzeniem zabudowy miasta, uregulowaniem rzeki Miljackiej i budową gmachów użyteczności publicznej. Rządy Habsburgów trwały zbyt krótko, by doprowadzić do poważnych zmian gospodarczych i społecznych, a realizowane inwestycje obnażały kolonialne podejście Wiednia. Obrazuje to np. tworzenie architektury w stylu neomauretańskim. Zamiast na tradycyjnym budownictwie bośniackim, wzorowano go na sztuce Imperium Osmańskiego.

Po 1918 r. Bośnia i Hercegowina stała się drugorzędną częścią Królestwa Serbów, Chorwatów i Słoweńców (SHS). Jej pograniczny charakter uwydatniło zawieszenie pomiędzy Lublaną, Zagrzebiem i Belgradem, a także objęcie centralizacją i serbizacją¹⁹. Zdaniem A. Krawczyka aktualne podziały i decentralizacja władzy są jednak dziedzictwem Austro-Węgier. Pochodzą one ze *Statutu Krajowego* (bośn. *Zemaljski ustav*) z 1910 r., powołującego parlament złożony z przedstawicieli: prawosławnych, muzułmanów, katolików i żydów²⁰. Podobne ograniczenia występują również we współczesnym Prezydium BiH – jego członkami mogą zostać wyłącznie etniczni: Boszniak, Serb i Chorwat. Ponadto Bośnia:

[...] stanowi protektorat międzynarodowy, w którym decydujący wpływ na rządy posiada Biuro Wysokiego Przedstawiciela w Bośni i Hercegowinie (OHR), będące unikalną w świecie instytucją nieformalnego protektoratu społeczności

¹⁸ A. Krawczyk, *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021, s. 27.

¹⁹ Ibidem, s. 86–87.

²⁰ Ibidem, s. 63–64.

międzynarodowej w suwerennym państwie, którego głównym celem jest nadzorowanie i kontrola implementacji cywilnych ustaleń z Dayton²¹.

Biuro ingeruje jednak w procesy legislacyjne i działanie administracji publicznej, co spotyka się z niezadowoleniem części społeczeństwa. Z drugiej strony, to właśnie Wysoki Przedstawiciel naciska na Bośniaków, by ustalili warunki finansowania najważniejszych instytucji kulturalnych BiH²². Niestety, pomimo wyznaczenia terminu 2 miesięcy na podjęcie działań, inicjatywa OHR pozostała bez odpowiedzi²³. Choć intencje Wysokiego Przedstawiciela należy ocenić pozytywnie, Bośniacy rzadko się z nim zgadzają. Biuro jest bowiem odbierane jako podmiot obcy, wręcz kolonialny.

Olbrzymi wpływ na kreowanie i upowszechnianie narracji historycznych, w tym tych podejmujących tematykę pogranicza, mają muzea. Zmiany społeczne sprawiły, że od lat 60. XX w. mierzą się one ze wzrostem wieloaspektowej krytyki. Rozwiązaniem wielu ze wskazywanych wyzwań jest koncepcja „muzeum krytycznego”. Zdaniem Piotra Piotrowskiego powinno być to:

[...] zaangażowane w debatę publiczną muzeum forum, podejmujące ważne, a często także kontrowersyjne problemy, jakimi żyje dana społeczność, dotyczące zarówno jego historii, jak i współczesności. Muzeum krytyczne to instytucja pracująca na rzecz demokracji opartej na sporze, ale także instytucja autokrytyczna, rewidująca własną tradycję, mierząca się z własnym autorytetem oraz ukształtowanym przez siebie kanonem historycznoartystycznym²⁴.

Rewolucja, zachęcająca muzealników do porzucenia tradycyjnego podejścia do muzeów i jego funkcji rozprzestrzeniła się przede wszystkim w kręgu kultury zachodniej, dotarła także do Bośni i Hercegowiny. Potwierdzają to przykłady instytucji takich jak Muzeum Historyczne BiH w Sarajewie, które nie tylko zgłębia problematykę konfliktów z lat 90. XX w., ale również krytycznie przedstawia

²¹ D. Gibas-Krzak, *Bośnia i Hercegowina – upadek idei państwa multietnicznego na przełomie XX i XXI w. Zarys problemu*, [in:] *Bośnia i Hercegowina. 15 lat po Dayton. Przeszłość – teraźniejszość – perspektywy. Studia i szkice, Balkany na przełomie XX/XXI w.*, vol. 1., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2011, s. 293–294.

²² Schmidt naložio vlastima BiH da moraju finansirati ustanove kulture, <https://tiny.pl/fydmv7k> [30.01.2025].

²³ Schmidt upozorio, vlast šuti: Zatvaraju li se vrata kulture u BiH?, <https://tiny.pl/zs2g9j4q> [30.01.2025].

²⁴ P. Piotrowski, *Muzeum krytyczne*, Poznań 2011, s. 9.

dzieje swojego protoplasty²⁵ oraz podejmuje aktualną tematykę społeczną np. dotyczącą kryzysu migracyjnego. Z drugiej strony Muzeum otwiera się na wszystkie grupy odbiorców, czego dowodzi wprowadzenie elementów sensorycznych, multimedialnych, a także renowacja patio i umieszczenie w nim nowych wystaw.

Przemiany w funkcjonowaniu i postrzeganiu muzeów potwierdza definicja opracowana przez Dorotę Folgę-Januszewską. Jak wskazała badaczka:

[...] z pewnym wahaniem i niedowierzaniem trzeba powiedzieć: „Muzeum współczesne bywa stale jeszcze instytucją trwałą, musi przynosić dochody, aby przetrwać, służy społeczeństwu i ich polityce określania tożsamości i wartości, jest dostępne publicznie także przez Internet, prowadzi badania nad świadectwem ludzkiej działalności i otoczenia człowieka, gromadzi zbiory i symulakry, konserwuje i zabezpiecza zbiory lub nośniki na których są one zapisane, udostępnia je i prezentuje, tworzy nowe rzeczywistości i wartości edukacyjne i fikcyjne, służy rozrywce”²⁶.

Niektóre z nowych trendów mają negatywne skutki, przyczyniając się do komercjalizacji i teatralizacji muzeów. Grzegorz Dziamski, omawiając antologię *Muzea sztuki* pod redakcją Marii Popczyk, zauważył, że „Problemem dzisiejszych muzeów jest też przejmowanie przez największe z nich korporacyjnej logiki działania i neoliberalnych wartości – zamiana misji kulturalnej na efektywność, mierzoną liczbą widzów i ekonomicznymi wskaźnikami”²⁷. Wciąż mają one do odegrania ważne role społeczne. Badacz zastanawiał się więc, czy narracje muzealne ciążyą ku tym powszechnie już akceptowanym, czy przyczyniają się do demokratyzowania dyskursu społecznego i poruszania tematów kontrowersyjnych, dotyczących różnic, wywołujących dyskusje i napięcia²⁸.

Pomimo dysponowania ograniczonymi środkami organizacyjnymi i finansowymi, bośniacko-hercegowińscy muzealnicy starają się powielać dobre praktyki z zagranicy. Według Wojciecha Gluzińskiego zrozumienie narracji danego muzeum wymaga jednak skupienia się na analizie połączenia gromadzenia artefaktów z unaocznianiem ich znaczenia – kluczowych funkcji, które – choć są od siebie niezależne – wspólnie nadają sens istnienia muzeum²⁹. Decyduje to o pełnionych przez nie funkcjach edukacyjnych – narracje kształtują odbiorców.

²⁵ Muzeum Wyzwolenia Narodowego (boś. *Muzej narodnog oslobođenja*) założone 28.11.1945 r.

²⁶ D. Folga-Januszewska, *Muzeum: definicja i pojęcie. Czym jest muzeum dzisiaj?*, „Muzealnictwo” 49, 2008, s. 202.

²⁷ G. Dziamski, *Sztuka i jej instytucje – muzea sztuki*, „Kultura Współczesna” 3, 2006, s. 203.

²⁸ Ibidem.

²⁹ W. Gluziński, *U podstaw muzeologii*, Warszawa 1980, s. 332.

Dochodzi do tego jednak „[...] podczas nadawania przez zwiedzających znaczeń – a te znaczenia nie wynikają tylko z obiektów i sposobów ich prezentowania (eksponowania), ale również (i to w dużym stopniu) z kultury zwiedzających, ich wcześniejszych osobistych doświadczeń czy warunków wizyty”³⁰. W procesie edukacyjnym muzeum dostarcza jedynie część informacji, resztę zapewnia sam odbiorca. George E. Hein wskazał, że muzeum jako instytucja powinno zadbać o wplecenie w narrację elementów rzeczywistości pozamuzealnej i odwoływać się do życia codziennego zwiedzających³¹. Dzięki temu łatwiej zrozumieją oni przekaz i zidentyfikują się z nim, a więc i osiągną założone przez muzealników cele poznawcze.

Niektóre z nich wiążą się z wykorzystywaniem kategorii pogranicza. Jest ona bowiem obecna w toczących się w Bośni i Hercegowinie sporach politycznych i społecznych pod różnymi postaciami. Sprzeczne interesy podgrzewają napięcia, które w kontekście pogranicza mogą „[...] odbijać się w konfliktach wokół pamięci, a nawet rykoszetem uderzać w historyków”³². Z tego powodu łatwo przyjąć, że w istniejących w BiH muzeach dominują perspektywy etniczne, podkreślające historyczne, a także współczesne granice i pogranicza, interpretujące ich oddziaływanie zgodnie z przyjętą perspektywą zbiorową. Choć ogólnikowe, założenie to jest w dużej mierze poprawne. Występujące w narracjach muzealnych granice i pogranicza wykraczają jednak poza utarte definicje i obejmują różne aspekty życia społecznego, w tym doświadczenia jednostek.

Znamienne jest, że mieszkańcy BiH pod wieloma względami zróżnicowani, pod innymi są do siebie podobni. Sprawia to, że wiele środowisk, w tym nacjonalistycznych, dąży do uwydatnienia swojej zbiorowej wyjątkowości³³. Pogranicze uważane za „obszar w pobliżu granicy dzielącej pewne przestrzenie”³⁴ bywa więc ukazywane jako „okres, stan lub obszar, w którym graniczą ze sobą dwie kultury, epoki”³⁵. Narracje bośniacko-hercegowińskich muzeów często skupiają się bowiem na wygodnym dla danej grupy etnicznej momencie dziejowym, którego interpretacja uwiarygadnia przyjętą wizję przeszłości. W takich opowieściach

³⁰ G. E. Hein, *Edukacja muzealna*, [in:] *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, ed. M. Szeląg, J. Skutnik, Poznań 2010, s. 74.

³¹ M. Szeląg, J. Skutnik (ed.), *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, Poznań 2010, s. 14.

³² M. Kula, *Pogranicze. Esej historyczno-socjologiczny*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 1, 2018, s. 19.

³³ I. Čolović, *Balkany – terror kultury. Wybór esejów*, Wołowiec 2014, s. 71–73.

³⁴ Słownik języka polskiego, *Pogranicze*, <https://sjp.pwn.pl/szukaj/pogranicze.html> [06.01.2025].

³⁵ Ibidem, [06.01.2025].

pogranicze podkreśla dominację danego etnosu (np. Serbów jako historycznych władców średniowiecznej Bośni) lub jego dyskryminowanie i prześladowanie (np. Boszniaków w enklawach Srebrenicy i Žepy). Należy podkreślić, że w muzealnictwie na obszarze Federacji BiH przewagę mają dominujący liczebnie Boszniacy. Administrują oni najważniejszymi muzeami w kraju. Tomasz Rawski wskazał, że paraliż działania instytucji publicznych „[...] powoduje, iż bezsprzecznie najważniejszym dla boszniackiego nacjonalizmu obszarem oddziaływania politycznego stała się polityka pamięci jako sfera w dużej mierze niepodlegająca regulacjom nakładanym przez porozumienie z Dayton”³⁶.

Część muzeów dąży do obiektywizacji zawartości i treści ekspozycji, pozbawiając je etnicznego charakteru i ukazując pozytywne oblicze Bośni i Hercegowiny jako wielokulturowego pogranicza. Taki motyw jest obecny w narracji dotyczącej okresu, w którym jej terytorium znajdowało się w strefie oddziaływania Cesarstwa Rzymskiego. Świadczą o tym m.in. artefakty zgromadzone w Muzeum Narodowym BiH w Sarajewie. Powstało ono w okresie habsburskim i stanowiło narzędzie europeizacji prowincji. Od chwili założenia Muzeum koordynowało badania naukowe, w tym wykopaliska archeologiczne. Gromadzone zabytki dowodziły, że pomimo niewielkiego znaczenia dla Cesarstwa, na ziemiach Bośni i Hercegowiny powstały wartościowe dzieła sztuki rzymskiej. Pomimo bliskości granicy (łac. *limes*), odnaleziono, m.in.: monety, figurki, nagrobki i mozaiki. Niektóre z nich są prezentowane na stałej wystawie archeologicznej³⁷. Stanowią one ważny składnik wymowy Muzeum, które stara się ukazać różnorodność kulturową państwa. Oczywiście, bogactwo zabytków antycznych może być również argumentem na wczesny rozwój Bośni, podważającym teorie wiążące jej ucywilizowanie z późniejszą kulturą serbską.

Zróżnicowania kulturowego Bośni jako nowożytnego pogranicza dowodzi *Hagada*. Jej wyjątkowość bierze się nie tylko z artystycznego wykonania, ale i historii. Jest to XIV-wieczny manuskrypt żydowski z obszaru dzisiejszej Hiszpanii. Stamtąd księga dotarła na Półwysep Apeniński, by trafić do rodziny sarajewskich Sefardyjczyków, którzy w 1894 r. sprzedali kodeks Muzeum³⁸. Manuskrypt dwukrotnie ukrywano – II wojnę światową przetrwał w podmiejskim meczecie, oblężenie Sarajewa zaś w skarbcu Banku Narodowego. Zawile losy *Hagady* dokumentują nie tylko różnorodność, ale i proces jej zanikania. Po prężnej niegdyś

³⁶ T. Rawski, *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa 2019, s. 11.

³⁷ L. Fekeža (ed.), *Vodič. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo*, Sarajevo 2008, s. 5, 7, 27–40.

³⁸ Ibidem, s. 54–56.

społeczności sefardyjskiej zachowały się nieliczne ślady, w tym cmentarz. Na części nagrobków wciąż widnieją inskrypcje w lokalnej odmianie ladino – używanego przez Sefardyjczyków języka żydowskiego. Co istotne, przez nekropolię przebiegała granica obłężenia – to z niej ostrzeliwano m.in. zabytkowy kompleks Muzeum Narodowego i sąsiadujący z nim gmach Muzeum Historycznego.

Pomimo dominacji Sarajewa, ważnym ośrodkiem kulturalnym Federacji BiH są Jajce. Stolica średniowiecznego państwa bośniackiego zapisała się w historii również jako miejsce obrad Antyfaszystowskiej Rady Wyzwolenia Narodowego Jugosławii (serb.-chorw. *Antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Jugoslavije*, AVNOJ). W budynku, w którym odbył się zjazd delegatów mieści się Muzeum II Posiedzenia AVNOJ (boś. *Muzej II zasjedanja AVNOJ-a*). Jest ono swoistym pograniczem, reliktem socjalizmu, który przenosi zwiedzających w początek lat 40. XX w. Według plansz informacyjnych instytucja powstała w 1953 r. w celu upamiętnienia roli AVNOJ w walce z faszyzmem i odbudowie Jugosławii. Obecną ekspozycję otwarto 29.11.2008 r. – w 65. rocznicę Posiedzenia. Jej autentyzm wynika z drobiazgowej rekonstrukcji i świadomej aranżacji wnętrza – projektu, w który poza władzami centralnymi i entitetami, włączyły się także podmioty ze Słowenii i Czarnogóry. Muzeum snuje bowiem narrację o wszystkich republikach składowych Jugosławii i ich udziale w walce z faszyzmem. Uwagę przykuwa podwyższenie, nad którym dominuje podium z popiersiem Marszałka Tity. Realia epoki przywracają jugosłowiańskie flagi i umieszczone powyżej hasło partyzantki: *Śmierć faszyzmowi – wolność ludowi!* (serb.-chorw. *Smrt fašizmu, sloboda narodu!*). Muzeum wpisuje się w zjawisko jugonostalgii – tęsknoty za (idealizowaną) federacją narodów południowosłowiańskich. Fenomen ten „[...] rozpatrywać należy jako rezultat porażki państw narodowych, gdyż nie potrafiły one zaproponować znacznej części społeczeństwa lepszej alternatywy. [...] żal obejmuje także sferę społeczno-kulturową, a więc wszystko to, co moglibyśmy nazwać wspólną, jugosłowiańską przestrzenią”³⁹.

Życie w Jugosławii bywało jednak trudne, wielu jej obywateli wyjeżdżało w celach zarobkowych za granicę. Emigrację zwiększył wybuch wojny, a głównym kierunkiem ucieczek stała się Europa Zachodnia. Mozolne budowanie powojennej państwowości BiH sprzyja utrzymaniu trendów migracyjnych – młodzi Bośniacy nie wiążą przyszłości z ojczyzną. W nowym środowisku często okazują się być ludźmi pogranicza. Bez względu na pochodzenie stają się „obcymi”, w lepszym przypadku – „innymi”. Konfrontację z tym tematem podjęto w Muzeum

³⁹ M. Rekść, *Jugonostalgia jako zjawisko społeczno-kulturowe*, [in:] *Balkany Zachodnie – między przeszłością a przyszłością, Balkany XX/XXI w.*, vol. 3., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2013, s. 351.

Historycznym BiH w Sarajewie. Poświęcono mu wystawę stałą *My, uchodźcy* (boś. *Mi, izbjeglice*). Dyrektorka instytucji, Elma Hašimbegović, wskazała, że powstała ona w reakcji na nasilony od 2018 r. napływ imigrantów z Bliskiego Wschodu, Afryki i Azji⁴⁰. Była to odpowiedź m.in. na ich negatywny odbiór społeczny – mieszkańców „[...] trzeba było uwrażliwić, przypomnieć o naszym własnym losie i doświadczeniach uchodźczych, dlatego uznaliśmy, że w takiej sytuacji muzeum nie mogło pozostać neutralne i wysłaliśmy jasny komunikat: Uchodźcy, witajcie”⁴¹. Wystawa przedstawia historie 20 uchodźców z Bośni. W ich przypadku pograniczem były nie tylko miejsca pobytu, ale oni sami. Rozdarcie pomiędzy opuszczonym domem i nieznanym gospodarzem, miejsce dla siebie starali się znaleźć w Niemczech. Większość Bośniaków je opuściła. Przypisywano to ich tęsknocie za ojczyzną i niemieckiemu wsparciu finansowemu. Część z nich zdecydowała się jednak powrócić do Niemiec⁴². Wielu z uchodźców utknęło na własnym pograniczu. Ich rodzinne strony zamieniły się nie do poznania. Ekspozycja służy więc refleksji nad sensem powrotu, „[...] jeśli struktury dawnej społeczności uległy zniszczeniu, jeśli człowiek ma do czynienia z państwem, które poprzez swoją politykę symboliczną daje mu do zrozumienia, że w najlepszy przypadku go toleruje, ale nie jest mile widziany”⁴³.

W Muzeum Historycznym pogranicze jest obecne głównie w wojennym kontekście terytorialnym. Świadczy o tym kolejna, niewielka wystawa stała *Ay, Carmela*. Łączy ona w sobie opowieści o hiszpańskiej wojnie domowej (którą z racji zaangażowania innych państw i organizacji proponuje się określać mianem wojny w Hiszpanii⁴⁴) oraz wojnach w Bośni i Hercegowinie. Ekspozycja ukazuje historię wystawianej przez Sarajewski Teatr Wojenny (boś. *Sarajevski ratni teatar*, SARTR) sztuki *Ay, Carmela!*. Oryginalnie opowiada ona o parze wędrownych artystów, którzy omyłkowo przekroczyli linię oddzielającą republikańców od frankistów. Ci zmuszają ich do sparodiowania Republiki i wspierających ją Brygad Międzynarodowych. Protest Carmeli prowadzi do jej rozstrzelania. *Ay, Carmela* stała się największym hitem repertuaru SARTR-u. Wystawa składa się z kostiumów, rekwizytów i elementów scenografii, a także materiałów i fotografii poświęconych przedstawieniom i Brygadam Międzynarodowym.

⁴⁰ E. Hašimbegović, *Predgovor*, [in:] *Mi izbjeglice*, ed. M. Brenner, U. Brunnbauer, J. Nießer et al., Sarajevo 2020, s. 7.

⁴¹ Ibidem, s. 7 [tłum. własne].

⁴² M. Brenner, U. Brunnbauer, J. Nießer et al. (ed.), *Mi izbjeglice*, Sarajevo 2020, s. 55–56.

⁴³ Ibidem, s. 66 [tłum. własne].

⁴⁴ D. Jorge, *Inseguridad colectiva. La Sociedad de Naciones, la Guerra de España y el fin de la paz mundial*, Valencia 2016.

W czasie oblężenia Sarajewa rozkwitało w nim życie kulturalne. Tymczasem pod lotniskiem wydrążono tunel prowadzący na wolne terytorium bośniackie. Umożliwiał on sprowadzanie pomocy humanitarnej, towarów i broni. Około 800-metrowa konstrukcja uległa dewastacji, przy wylocie od strony Butmiru powstało jednak prywatne muzeum przybliżające jej historię. Instytucję przejęły władze Kantonu Sarajewo. Prezentuje ono plansze, mapy, fotografie, dioramę tunelu i artefakty z wojny np. uzbrojenie i fragmenty pocisków. Największą atrakcją jest jednak rekonstrukcja krótkiego odcinka korytarza. Ekspozycja ukazuje pograniczny charakter okolicy i strategiczne znaczenie przecinającego ją tunelu. W narracji można dostrzec uniwersalny obraz człowieka pogranicza – akceptuje on trudne warunki, walczy z przeciwnościami i szuka rozwiązania problemów. Świadomość społeczna znaczenia przedsięwzięcia wciąż rośnie, co potwierdza popularność rekonstruujecej tunel instalacji artystycznej w Muzeum Iluzji Optycznych (boś. *Muzej optičkih iluzija*) w Sarajewie⁴⁵. Stanowi ono przykład połączenia nauki z rozrywką. W przeciwieństwie do podobnych atrakcji w innych miastach, w Sarajewie poruszane są także wątki historii i kultury lokalnej – jedna z iluzji przedstawia Vučka – maskotkę XIV Zimowych Igrzysk Olimpijskich 1984 r.

Rozegrane w Sarajewie zawody zajmują szczególne miejsce w zasobach lokalnej pamięci zbiorowej. Już w dniu ich inauguracji otwarto Muzeum Olimpijskie (boś. *Olimpijski muzej*). W opowieści o przebiegu Igrzysk można odnaleźć narracje zawierające kilka warstw motywu pogranicza. Ówczesna Jugosławia balansowała pomiędzy wrogimi sobie obozami socjalistycznym i kapitalistycznym. Krzysztof Krysieneł wskazał, że przyznanie jej organizacji ZIO interpretowano jako dowód przewagi jugosłowiańskiego modelu państwa socjalistycznego nad jego sowieckim pierwowzorem⁴⁶. Organizacja zawodów wymagała od gospodarzy pójścia na ustępstwa ideologiczne. W rezultacie były one wyjątkowo medialnym wydarzeniem. Przyczynił się do tego marketing, w tym asortyment gadżetów i pamiątek. Największą imprezę sportową w dziejach Jugosławii, pierwsze zimowe igrzyska olimpijskie zorganizowane w państwie socjalistycznym naznaczyło więc nastawienie na konsumpcjonizm. Wieściło to zachodzące w Jugosławii przemiany polityczno-społeczne, których rezultatem był rozpad federacji.

Plansze ukazują ZIO jako „złoty okres” Sarajewa. Część ekspozycji porusza jednak temat wojny w BiH. Od kwietnia 1992 r. areny sportowego święta stały się bowiem celem ataku, „miejscami cierpienia i zniszczenia”. Ofiarą prawie

⁴⁵ Wywiady z pracownikami P1 i P2, Sarajewo, 24.07.2024 r.

⁴⁶ K. Krysieneł, *Sports Rivalry as an Element of Political Conflict: the Case of Post-Yugoslav States*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 32, 2023, s. 140.

4-letniego oblężenia Sarajewa padła m.in. siedziba Muzeum – świadkiem jej zniszczenia był eksponowany medal olimpijski. Pomimo dużego zaangażowania mediów, świat zachowywał dystans – solidarność okazali m.in. organizatorzy igrzysk w Barcelonie i Lillehammer. Rozczarowanie sarajewian postawą społeczności międzynarodowej ilustruje rozdźwięk pomiędzy plakatami reklamującymi Igrzyska i ich artystycznymi interpretacjami. Zwiedzający ujrzy m.in. ociekające krwią kręgi olimpijskie. Inne plakaty równie dosadnie ukazują przepaść, jaka oddzielała święto sportowe i doświadczenia wojenne. Muzeum porusza także tematykę czysto sportową. Zgodnie z olimpijskim motto *szybciej, wyżej, silniej* (łac. *Citius-Altius-Fortius*) uczestnicy Zimowych Igrzysk Olimpijskich w Sarajewie dążyli do osiągnięcia jak najlepszych wyników i pokonania konkurentów. Największą przeszkodą na drodze do celu byli jednak oni sami – ich kondycja, lęki i ambicje. Pozytywny scenariusz tych zmagañ przedstawia przykład zdobywców złotego medalu w łyżwiarstwie figurowym, Jayne Torvill i Christophera Dean’a. Maksymalne noty zapewniła im nie tylko perfekcja tańca, ale i wykroczenie poza przyjęte ramy występu i nadanie mu wybitnych walorów artystycznych.

Interesującym przypadkiem, w którym wystąpił wątek pogranicza była retrospektywa twórczości architekta, urbanisty i rzeźbiarza Bogdana Bogdanowicia (1922–2010). Przygotowana w Serbii ekspozycja *Večito* odwiedziła również muzea w Bośni i Hercegowinie⁴⁷. Wszechstronnie utalentowany Serb zasłynął monumentalnymi pomnikami poświęconymi ofiarom i bohaterom wydarzeń II wojny światowej. Najważniejszym elementem wystawy były plansze prezentujące przedsięwzięcia i ogólne dane na temat artysty i jego twórczości. Jedną z nich była mapa lokalizacji 20 omawianych pomników. Pomimo że Bośnia i Hercegowina była areną walk wpisanych w etos powstańców Tity, znany rzeźbiarz i działacz komunistyczny wykonał w BiH jedynie trzy obiekty: pomnik-cmentarz partyzantów w Mostarze (1959–65), park pamięci w Bihaciu (1969–81) i nekropolię ofiar faszyzmu w Nowym Trawniku (1971–75)⁴⁸. Mapa pokazała, że Bogdanović pracował głównie w Serbii (11), pozostałe republiki otrzymały mniejszą liczbę dzieł (9). Wiele z nich umieszczono na obszarach pogranicza – w pobliżu granic administracyjnych i linii frontów II wojny. Można to wytłumaczyć potrzebą utrwalenia pamięci o przebiegu wydarzeń, jak i wykorzystaniem potencjału związanych z nimi miejsc do jednoznacznego wskazania wrogów (faszystów) i (od)budowy „braterstwa i jedności” mieszkańców Jugosławii.

⁴⁷ Autor artykułu zapoznał się z nią w lipcu 2024 r. podczas prowadzenia badań terenowych w muzeum w Trawniku (boś. *Zavičajni muzej u Tavniku*).

⁴⁸ Galerija „Atrijum” Biblioteke grada Beograda, *„VEČITO” Sto godina od rođenja arh. Bogdana Bogdanovića (1922–2010)*, Beograd 2022.

Podsumowanie

Bośnia i Hercegowina przez stulecia stanowiła kulturowe pogranicze. Wpłynęło to na ukształtowanie jej jako specyficznego środowiska opartego na sieci podobieństw i różnic pomiędzy jej mieszkańcami. Tematem tego opracowania był sposób ukazania różnych interpretacji pogranicza w narracjach działających na obszarze Bośni i Hercegowiny muzeów, a dokładniej jednego z tworzących ją entitetów – Federacji Bośni i Hercegowiny. Instytucje te przedstawiają różne aspekty pogranicza – jedne uznają je za kategorię geograficzną, terytorialną, inne zaś – skupiają się na przekazach dotyczących człowieka, jego kondycji fizycznej i psychicznej. Mowa więc o przedstawieniach granic, linii frontu i dziejących się tam wydarzeniach, ale także o strategiach opowiadania o mierzeniu się z wyzwaniem: przetrwaniem trwających Bośnię konfliktów zbrojnych (granica pomiędzy życiem i śmiercią, granica człowieczeństwa), organizowaniem życia społecznego BiH ponad podziałami politycznymi czy wyczerpującym uprawianiem sportu, oznaczającym pokonywanie słabości i ograniczeń ludzkiego organizmu. Przy tworzeniu narracji o pograniczach muzea korzystają z różnorodnych narzędzi. Jedne bazują na artefaktach – materialnych pamiątkach z przeszłości, które dodają opowieściom autentyczności. Inne zaś skupiają się na świadectwach niematerialnych – wywiadach, refleksjach i zwierzeniach, dzięki którym pogranicze przestaje być linią dzielącą przestrzeń, staje się zaś sposobem opisywania złożoności ludzkich doświadczeń. Choć wszystkie muzea opierają się na przywoływaniu bliższej lub dalszej przeszłości, niektóre z nich angażują się w szczególnie aktywny udział w debacie społecznej. Motywu pogranicza używają więc jako pretekstu do poruszenia kwestii takich jak migracja czy wykluczenie społeczne. Powyższy tekst nie wyczerpuje problematyki obrazu pogranicza w bośniacko-hercegowińskich muzeach – wręcz przeciwnie, stanowi przyczynek do bliższego przyjrzenia się ich działalności, udziałowi w dyskursie publicznym na temat przeszłości oraz sposobom i skutkom ich oddziaływania na mieszkańców Bośni i Hercegowiny.

Bibliografia

- A.L., *Nacionalna biblioteka BiH najavljuje zatvaranje, šta bi to značilo za društvo?*, https://tiny.pl/7n3t0b_n [30.01.2025].
- Brenner M., Brunnbauer U., Nießer J. et al. (ed.), *Mi izbjeglice*, Sarajevo 2020.
- Čitanje kao simbol otpora: Građani Sarajeva još jednom pružili podršku Nacionalnoj biblioteci, https://tiny.pl/nn5yf_fg [30.01.2025].
- Čolović I., *Balkany – terror kultury. Wybór esejów*, Wołowiec 2014.
- Dziamski G., *Sztuka i jej instytucje – muzea sztuki*, „Kultura Współczesna” 3, 2006, s. 200–205.
- Fekeža L. (ed.), *Vodič. Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine Sarajevo*, Sarajevo 2008.
- Folga-Januszewska D., *Muzeum: definicja i pojęcie. Czym jest muzeum dzisiaj?*, „Muzealnictwo” 49, 2008, s. 200–203.
- Galerija „Atrijum” Biblioteke grada Beograda, *„VEČITO” Sto godina od rođenja arh. Bogdana Bogdanovića (1922–2010)*, Beograd 2022.
- Geisler R., *Pogranicze w socjologii XXI wieku*, „Pogranicze. Polish Borderlands Studies” 2(1), 2014, s. 50.
- Gibas-Krzak D., *Bośnia i Hercegowina – upadek idei państwa multietnicznego na przełomie XX i XXI w. Zarys problemu*, [in:] *Bośnia i Hercegowina. 15 lat po Dayton. Przeszość – teraźniejszość – perspektywy. Studia i szkice, Balkany na przełomie XX/XXI w.*, vol. 1., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2011, s. 283–303.
- Gluziński W., *U podstaw muzeologii*, Warszawa 1980.
- Hašimbegović E., *Predgovor*, [in:] *Mi izbjeglice*, ed. M. Brenner, U. Brunnbauer, J. Nießer et al., Sarajevo 2020, s. 7–8.
- Hein G.E., *Edukacja muzealna*, [in:] *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, ed. M. Szełąg, J. Skutnik, Poznań 2010, s. 59–81.
- Jorge D., *Inseguridad colectiva. La Sociedad de Naciones, la Guerra de España y el fin de la paz mundial*, Valencia 2016.
- Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
- Krawczyk A., *Czyja jest Bośnia? Krótka historia kraju trzech narodów*, Kraków 2021.
- Krysieniel K., *Sports Rivalry as an Element of Political Conflict: the Case of Post-Yugoslav States*, „Studia Środkowoeuropejskie i Bałkanistyczne” 32, 2023, s. 137–150.
- Kula M., *Pogranicze. Esej historyczno-socjologiczny*, „Studia Migracyjne – Przegląd Polonijny” 1, 2018, s. 9–21.
- Leksykon Pogranicza*, [in:] *Podręcznik dialogu. Zaufanie i tożsamość*, ed. K. Czyżewski, J. Kulas, M. Golubiewski, Sejny 2012, s. 526–534.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze. Tożsamość. Edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.
- Piotrowski P., *Muzeum krytyczne*, Poznań 2011.

- Rawski T., *Boszniacki nacjonalizm. Strategie budowania narodu po 1995 roku*, Warszawa 2019.
- Rekść M., *Jugonostalgia jako zjawisko społeczno-kulturowe*, [in:] *Balkany Zachodnie – między przeszłością a przyszłością, Balkany XX/XXI w.*, vol. 3., ed. P. Chmielewski, S.L. Szczesio, Łódź 2013, s. 347–366.
- Rekść M., *Wyobrażenia zbiorowe społeczeństw byłej Jugosławii w XXI wieku. Perspektywa politologiczna*, Łódź 2019.
- Sadowski A., *Pogranicze a państwo narodowe*, [in:] *Granice, pogranicza i dalej – niekończąca się przygoda. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kurczowi*, ed. M. Dębicki, K. Dolińska, J. Kajta et al., Warszawa 2021, s. 59–72.
- Schmidt naložio vlastima BiH da moraju finansirati ustanove kulture, <https://tiny.pl/fydmv7k> [30.01.2025].
- Schmidt upozorio, vlast štiti: Zatvaraju li se vrata kulture u BiH?, <https://tiny.pl/zs2g9jq> [30.01.2025].
- Słownik języka polskiego, <https://sjp.pwn.pl/> [06.01.2025].
- Szeląg M., Skutnik J. (red.), *Edukacja muzealna. Antologia tłumaczeń*, Poznań 2010.
- Šehabović Š., *Knjiga žalbi. Analiza diskursa uskraćenosti u kulturi Bosne i Hercegovine, na primjerima originalnih eksponata Muzeja književnosti i pozorišne umjetnosti Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2021.
- Zakon o privremenom preuzimanju sufinansiranja institucija kulture i obrazovanja čiji je osnivač Bosna i Hercegovina*, Službene novine Kantona Sarajevo br. 17/2024.